

Dragana Antonijević

*Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
dantonij@f.bg.ac.rs*

Ana Banić Grubišić

*Institut za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
agrubisi@f.bg.ac.rs*

Marija Krstić

*Institut za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
marija.krstic@f.bg.ac.rs*

***Gastarbajteri – iz svog ugla.
Kazivanja o životu i socio-ekonomskom
položaju gastarbajtera****

Apstrakt: Na osnovu sprovedenih terenskih istraživanja u istočnoj i jugoistočnoj Srbiji u radu se ispituju životne priče gastarbajtera kao materijal važan za antropološko i folklorističko istraživanje njihovog iskustva, vrednosti i identiteta. U ovom radu interesuje nas da, dajući glas samim gastarbajterima, na osnovu njihovih životnih priča izdvojimo i uočimo karakteristike različitih migracionih talasa koji su bili motivisani željom za boljim životom i materijalnim blagostanjem, ali i posebnim dodatnim motivima za iseljenje u zavisnosti od političkih i socio-ekonomskih uslova u zemlji matici. Nadalje, interesuje nas proces akulturacije u različitim zemljama useljenja. Konačno, razmotrićemo i priče gastarbajtera-povratnika i razloge za odluku da se vrate u domovinu.

Ključne reči: gastarbajteri, istočna i jugoistočna Srbija, životne priče, migracioni talasi, proces akulturacije, povratnici, socio-ekonomski položaj, terenski rad

* Tekst je nastao kao rezultat istraživanja na projektima: "Antropološko proučavanje Srbije – od kulturnog nasleđa do modernog društva" (br. 177035) i "Identitetske politike Evropske unije: prilagođavanje i primena u Republici Srbiji" (br. 177017) koje u celosti finansira Ministarstvo prosvete i nauke RS; kao i projekta "Ni tamo ni ovde – kulturno nasleđe i identitet gastarbajterske populacije" koji finansira Ministarstvo za kulturu RS.

Uvod

U odnosu na druge društvene nauke, antropologija je relativno kasno pokazala zanimanje za istraživanje migracija. Prve antropološke studije migracija sprovode se krajem 50-ih i početkom 60-ih godina XX veka, naporedo s porastom interesovanja za studije seljaštva i urbanu antropologiju, da bi tek tokom 80-ih i 90-ih "migracije postale centralna tema antropoloških istraživanja" (Brettell 2000; Brettell 2003). Prema Bretelovoj, za razliku od sociologa koji su se u najvećoj meri fokusirali na pitanja integracije migranata u novoj sredini, antropolozi su bili jednako zainteresovani za oba kraja migratornog procesa – počevši od zemlje porekla i pitanja šta nagoni pojedince da napuste određene zajednice, potom šta im se događa u zemlji useljenja, do toga da li i na koji način ostaju povezani sa zamljom porekla (Brettell 2003, 1). Migracije u inostranstvo stanovništva sa prostora koji je obuhvatala nekadašnja SFRJ bile su veoma raširena i učestala pojava, ili kako je to svojevremeno Čizmić ilustrovao sledećim rečima – "ako se za Amerikance može reći da su nacija imigranata, za Jugoslovene se može reći da su nacija emigranata" (Čizmić 1986, 255).

Srpska etnologija/antropologija bavila se u velikoj meri problemima starijih migracija, pogotovo u prekookeanske zemlje, našom dijasporom, a takođe i pitanjem statusa i identiteta srpske nacionalne manjine u susednim zemljama.¹ Međutim, odlazak niskokvalifikovanih radnika s ovih prostora na privremeni rad u inostranstvo, odnosno fenomen tzv. *gastarbajtera* nije bio čest predmet proučavanja u srpskoj etnologiji/antropologiji. Kako napominje istoričar Predrag Marković "srpska etnologija i antropologija, kao i socijalna i kulturna istorija, izbegavali su ovu temu" (Marković 2005, 148; Marković 2009, 10). Zaista, dosadašnja etno-antropološka produkcija radova o gastarbajterima je veoma oskudna, i ta su se istraživanja uglavnom odnosila na njihovu materijalnu kulturu i obrasce (prekomerne) potrošnje (Bratić i Malešević 1982; Romelić i Stojanović 1989; Antonijević 2000).

Dugi niz godina je u bivšoj SFRJ "glas" gastarbajtera bio nečujan između ostalog i zbog njihovog dvosmislenog statusa i više puta isticane činjenice da je njihov odlazak na privremeni rad u zapadnu Evropu značio "beg iz socijalističkog raja", odnosno, pokazatelj neuspešnih privrednih reformi, nezaposlenosti i siromaštva stanovništva koje se bavilo poljoprivredom. S druge strane, postojao je ambivalentan ideološki odnos partijskog vrha SFRJ prema gastarbajterima: isprva doživljavani kao "izdajnici" i potencijalno "laka meta" za ideološki uticaj komunizmu neprijateljske emigracije, tokom kasnih 60-ih i

¹ Za ove teme relevantan je dugogodišnji projekat Etnografskog instituta SANU *Etnicitet: savremeni procesi u Srbiji, susednim zemljama i dijaspori* na kome je učestvovalo nekoliko saradnika Instituta i objavljen niz monografija i naučnih radova.

70-ih gotovo se nehajno i "blagonaklono gledalo na stihijsko iseljavanje radnika sa jedva završenim ili nezavršenim osnovnovnim obrazovanjem", koji su očigledno predstavljali teret za privredu nerazvijene zemlje koja "nije mogla da apsorbuje pritisak neobrazovanih radnika pridošlih sa sela" (Dobrivojević 2007, 89, 90, 92). Pa ipak, država je kontinuirano, sve do današnjih dana, itekako profitirala od doznaka naših radnika u inostranstvu, zbog čega se oni mogu smatrati višedecenijskim *najuspešnijim izvoznim proizvodom* u bivšoj SFRJ i današnjoj Srbiji (v. Dobrivojević 2007; Nikolić 2009). Od gastarbajterskih doznaka i deviza nisu korist imali samo država i njihove porodice, već i stanovništvo u njihovom kraju koje im je pružalo usluge u izgradnji privatnih, komunalnih i infrastrukturnih objekata (Dobrivojević 2007, 92), ili u složenoj organizaciji glamuroznih proslava – svadbi, krštenja i odlazaka u vojsku (Antonijević 2000, 261), što je posebno bilo značajno u vreme teške ekonomske situacije u Srbiji 90-ih godina XX veka.

Ono što savremeni antropološki i folkloristički pristup izdvaja i razlikuje od pristupa ostalih disciplina, i što je upravo i značaj ovog istraživanja, jeste stavljanje naglaska na *lična kazivanja gastarbajtera o njihovom životu*. Specifičnost i vrednost antropologije ogleđa se jednim delom i u *davanju glasa* onima čiji su glasovi bili nečujni ili su na ovaj ili onaj način "utišavani" a najčešće su to, kako nam i istorija i svakodnevnica pokazuju, upravo "glasovi" različitih imigranata i manjina. Budući da su nas interesovala subjektivna, lična iskustva radnika imigranata, u ovom radu prenosimo priče koje gastarbajteri pričaju o sebi samima, o svom životu "tamo" i "ovde", o razlozima za odlazak ili razlozima za povratak. To su glasovi/priče koje je zvanična istorija često zaobilazila, a sociologija sabirala u brojkama i procentima. Već nekoliko decenija, međutim, lične priče i kazivanja o životu čine predmet pomnog istraživanja etnologije, antropologije i folkloristike (v. npr. radove i bibliografiju u: Stahl 1977, Clements 1980, Titon 1980, Robinson 1981, Stark 2005, ali i Bošković-Stulli 1985; Jambrešić-Kirin 1995, Antonijević 2009).

Kazivanja o životu predstavljaju značajan materijal za proučavanje alternativne i "privatne" istorije i kolektivnih kulturnih koncepata kroz koje se prelama individualni doživljaj, vrednosna evaluacija i moralni stav. Životne priče su narativizovana lična iskustva koja pomažu naratorovom samorazumevanju retorički formulišući i preispitujući to iskustvo, podstiču pitanja o egzistencijalnim uslovima istražujući moguće odgovore i probleme iz različitih uglova koji angažuju i naratora i slušaoca ka dubljem razumevanju okolnosti u kojima se ta osoba našla. U širem kontekstu, kazivanja o životu su značajna jer se prepliću s etikom, politikom, ideologijom, istorijom, estetikom i kognitivnim procesima u društvu. U istraživanju implikacija koje životne priče imaju na naše razumevanje i uređivanje informacija o stvarnosti i ljudskim postupcima važne su, kako su to istakli Labov i Valecki, referencijalna, tj. kontekstualna i evaluativna funkcija tih priča (Labov and Waletzky 1967).

Stavljajući naglasak na objašnjenja ličnih iskustava naših sagovornika gastarbajtera, kao vid Gercovog "gustog opisa", interpretativnu ravan njihovog kazivanja dale smo uglavnom kao dopunu onih iskustvenih aspekata koji su nam se učinili najvažniji za potrebe ovog rada. To su iskustva akulturacije, različiti migracioni talasi i motivi za odlazak u radne migracije i povratak u domovinu, te njihov ukupan socio-ekonomski položaj.

Smatrajući da je pitanje emigracije iz Srbije već dugo vremena akutan problem, a u okviru tog pitanja posebno fenomen gastarbajtera, istraživale smo na terenu životne priče gastarbajtera, njihove vrednosti i razumevanje sopstvene pozicije. Istraživanje je obavljeno u Knjaževcu² i selima Vasilj, Minićevo i Donja Kamenica tokom jula meseca 2011. godine, i u Kučevu³ i selima Klenje, Zelenik i Mrčkovac u avgustu iste godine. U značajnom smislu u istraživanju su nam pomogla saznanja o gastarbajterima i razgovori s njima stečena iz jednog ranijeg međunarodnog projekta-radionice "Povratak gastarbajtera",⁴ koji se odvijao u Kučevu i selima Duboka, Rakova Bara, Turija i Ševica u julu 2007. godine. Nadamo se da će započeti projekat istraživanja gastarbajtera nadomestiti dosadašnji nedostatak etno-antropoloških studija i potcrtati značaj antropološke perspektive u proučavanju društvenog i kulturnog identiteta gastarbajtera.

Migracioni talasi gastarbajtera – u potrazi za boljim životom

Za posleratnu Jugoslaviju karakteristično je nekoliko migracionih talasa, tzv. "gastarbajterskih perioda" koje objašnjavaju Ivanović (2009) i Marković (2005):

² U Knjaževcu i okolnim selima istraživala je Ana Banić Grubišić sa grupom studenata III godine sa Odeljenja za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu: Milenom Golubović, Milenom Domazet, Nevenom Boroja, Aleksandrom Branković, Marinom Trajković i Draganom Konjokrad.

³ U Kučevu i okolini na leto 2011. godine radile su dr Dragana Antonijević, Marija Krstić i Ana Banić Grubišić.

⁴ Istraživanje iz 2007. godine u Kučevu je organizovala gđa. Noa Treister koja je okupila međunarodnu ekipu koju su činili umetnici iz inostranstva i antropolozi iz Srbije. Dva srpska tima etnologa-antropologa koji su obavljali istraživanje vodili su dr Saša Nedeljković i dr Dragana Antonijević sa Odeljenja za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Studenti koji su tada učestvovali u istraživanju u timu dr Dragane Antonijević bili su: Aleksandar Repedžić, Marija Krstić, Dušan Kocić, Tanja Višić, Čedomir Savković i Nađa Živanović.

1) Prvi emigracioni talas, od 1955. do 1962. karakteriše ilegalnost radnih i drugih migracija koje je vlast u SFRJ zabranjivala (Ivanović 2009, 25-26, v. Крстић 2011). Prema nekim autorima i statističkim podacima na koje se pozivaju, visoka nezaposlenost među mladima i prenaseljenost bili su navažniji uzrok radnih migracija (Daniel 2007, 283).

2) Donošenjem "Uputstva o postupanju pri zapošljavanju radnika u inostranstvu" 1963. politika zemlje se menja i gastarbajterima se omogućavaju legalne radne migracije. Kako napominje Heršak (1985, 14), insistiranje na "privremenosti" boravka predstavlja ideja da su gastarbajteri i dalje deo jugoslovenskog društva i "domaće radničke klase".

3) Treći fazu, od 1965. do 1973. godine, Ivanović naziva "fazom maksimalizacije" tokom koje dolazi do liberalizacije dobijanja pasoša i "politike otvorenih granica" (Селинић 2008, 553). Posle "naftne krize", broj imigracija se smanjio i veliki broj migranata se vratio u Jugoslaviju (Daniel 2007, 281). U ovom periodu, zapadnoevropske zemlje obustavljaju radne imigracije (Heršak 1985, 16). Na promenjen odnos prema imigrantskoj niskokvalifikovanoj radnoj snazi uticale su i promene na tržištu rada: automatizacija proizvodnje i potreba za stručnom radnom snagom (Jonjić 1988, 285). S druge strane, zapadnoevropska politika spajanja porodica migranata i natalitet kod imigranata ne samo da nisu uticali na smanjenje broja stranaca u Zapadnoj Evropi, već su uticali na povećanje broja neaktivnih migranata (Heršak 1985, 18).

Daniel ističe da je opadanje životnog standarda posle 1982. godine uslovio pojavu novih ekonomskih migranata (2007, 281). Smatramo da nisu u pitanju "novi" ekonomski migranti, zato što su razlozi za emigriranje ostali isti – težnja za poboljšanjem životnog standarda i materijalnog bogatstva – što je motiv koji je prisutan i u prvim posleratnim godinama.

Ipak, postoje i dodatni podsticaji za iseljenje, pa s tim u vezi smatramo da treba ustanoviti sledeće migracione talase u SFRJ i Srbiji nakon onih koje je Ivanović izdvojio:

4) Migracije tokom 80-ih koje je Daniel naveo zbog opadanja životnog standarda u Jugoslaviji, a koje se, iz današnje perspektive, ubrajaju u "starije" gastarbajterske migracije iz vremena SFRJ.

5) Migracije tokom 90-ih uslovljene raspadom SFRJ, građanskim ratom, sankcijama, te opštom situacijom ekonomske i socijalne nesigurnosti i beznađa u Srbiji. Ovaj talas karakterišu dve vrste migranata. Jedno su potpuno novi gastarbajteri, ljudi u mlađem i srednjem dobu koji do tada nisu želeli ni razmišljati o odlasku u inostranstvo, koji su imali u Srbiji posao i pristojne prihode, ali su izgubili radna mesta, osiromašili i odlučili se na "bolji život" u inostranstvu. Odlazili su mahom u one zemlje i gradove gde je već postojala imigracija iz prethodnih talasa, rodbina ili prijatelji koji su mogli da im pomognu oko sređivanja vize, u pronalaženju posla i snalaženju u novom životu. Nije poznato koliko njih je svesno otišlo "za stalno", a koliko ih svoj boravak

u inostranstvu smatra "privremenim". U ovom periodu veliki broj emigranata iz Srbije bio je i visokokvalifikovan, pa je taj fenomen nazvan "odliv mozgova", a iseljavali su se u znatnom broju u prekookeanske zemlje – SAD, Kanadu, Australiju i Novi Zeland (v. Vuković 2005, 143-146). Ova vrsta iseljenika, doduše, ne predstavlja "tipične" gastarbajtere, ali je deo masovnog odseljavanja tokom 90-ih.

Ovaj talas, s druge strane, karakteriše odlazak u inostranstvo dece koja su do tada živela u Srbiji i njihovo pridruživanje roditeljima gastarbajterima. Dok su u ranijim talasima deca ostavljana da "čuvaju kuće" i žive sa babama i dedama, u ovom periodu roditelji-gastarbajteri ih, iz straha zbog situacije u Srbiji, vode sa sobom. Roditelji najpre sami uzimaju državljanstvo zemlje useljenja da bi, na taj način, svojoj deci olakšali dobijanje vize i stalne boravišne dozvole. Skoro svi ističu da to više nije bilo lako učiniti tokom 90-ih, pogotovo što se to moglo samo do 16 godine života deteta. Ipak, mnogi su u tome uspeli i povelili svoju decu, školovali ih i našli im posao u zemlji domaćina. Ove gastarbajtere karakteriše odluka da se ne vrate u domovinu s obzirom na to da onog momenta kada se cela porodica odseli razlozi za povratak u Srbiju, koji su do tada postojali, prestaju: deca se svakako neće više vratiti, a roditelji koji žele da ostanu uz njih ne vide motiv za povratak, osim povremeno kada se penzionišu.

Ova značajna pojava, i kako se nama čini nedovoljno ispitana i razmatrana od nadležnih u vlasti Srbije, uslovljava već uveliko prisutan fenomen demografski opustošenih predela istočne i severoistočne Srbije, praznih i ostarelih sela, seoskih škola sa po 3 do 4 učenika u generaciji, pustih luksuznih kuća u koje se niko više neće vratiti da živi, zaparloženih i neobrađenih imanja. Na naše pitanje – šta će biti s tim kućama i imanjem – jedan od ispitanika ironično (a možda i "proročki") odgovara: "kupiće ih Kinezi". Svima je sasvim jasan katastrofalan disparitet između ulaganja i odvajanja "od usta" da bi se te kuće izgradile i ispunile za ono vreme skupim nameštajem, i cene koju bi mogli da dobiju ako bi ih sada prodavali. Razlog više što te kuće i sela danas "zvrje" prazne.

6) Migracioni talas tokom 2000-ih, nakon demokratskih promena u Srbiji. O ovom migracionom talasu se najmanje govori, budući da predstavlja "tihu" kritiku sadašnjeg režima u Srbiji s obzirom na to da se promene nisu dogodile ni onom brzinom ni u onoj meri kako se obećavalo i očekivalo. Oblasti u Srbiji tradicionalno poznate kao "gastarbajterske" nastavile su da "izvoze" radnu snagu koja i dalje ne vidi svoju perspektivu u domovini. Bez obzira na stepen obrazovanja ili vrstu posla koji su do tada radili, "pakuju" svoje kofere i odlaze u zemlje gde im je garatovana ekonomska stabilnost, ili se njima barem tako čini. Ovaj talas karakterišu sledeće činjenice: reč je poglavito o mlađim ljudima koji ili imaju sasvim malu decu ili decu rađaju u zemlji useljenja i koji za sada ne vide nikakav motiv da se vrate u Srbiju. Oni većinom predstavljaju, zapravo, prave emigrante s idejom da svoj boravak u inostranstvu učine trajnim a ne privremenim. U pitanju su ljudi koji će uglavnom učiniti sve da se sasvim asimiluju u

zemlji useljenja. Ovaj talas ima najveće teškoće i prepreke za dobijanje viza i boravišnih dozvola u odnosu na prethodne generacije gastarbajtera, budući da se politika evropskih zemalja promenila u odnosu na migrante iz bivše Jugoslavije, a promenila se i ekonomska situacija u samim evropskim zemljama. Sada već sasvim izgrađene i bogate, nemaju više potrebu za nekvalifikovanim radnom snagom koja je te zemlje izgrađivala u posleratnom periodu. Svi naši ispitanici potvrđuju da se danas za nove gastarbajtere/emigrante postavljaju novi uslovi i viši standardi očekivanja: mora se poznavati jezik zemlje useljenja i traže se visoke stručne kvalifikacije. Ove činjenice svakako da otežavaju odlazak nekvalifikovanih ili niskokvalifikovanih radnika, ali želja za boljim životom nepresušan je motiv za njihovo iseljavanje.

Radne migracije, dakle, nisu završena pojava već kompleksan fenomen koji uključuje stare i nove migrante, kao i potomke gastarbajtera. Postavlja se, stoga, pitanje koje su sličnosti i razlike između migrantskih iskustava? U našem istraživanju, sprovedenom u okolini Knjaževca u selu Vasilj, i u severositočnoj Srbiji iz sela Zelenik, Mrčkovac i Kaona, razgovarale smo sa ljudima koji su se u različitim vremenskim periodima i u različitim političkim uslovima odlučivali za radne migracije. Komparirajući i kontrastirajući njihova kazivanja, u ovom poglavlju ćemo ispitati iskustva iz različitih emigracionih talasa.

*Otišli moji seljaci za inostranstvo. I ja onako gledam.
Šta to mož' da bude tam'? Standard i to sve. Pada s neba.
I ja kažem 'oću da idem
– emigracija iz 70-ih*

U selu Zelenik vodile smo intervju sa bračnim parom S. i D. koji su otišli u Nemačku, u okolinu Nirnberga. Prvo je otišao suprug S. 1973. godine sa 23 godine, preko strica koji je bio u to vreme direktor Zavoda za zapošljavanje u Požarevcu i kome je već otac bio u Austriji, pa mu je pomogao da preko Biroa sredi radnu dozvolu. Njegova supruga je jedva prelomila da ode za njim u inostranstvo, ali je ipak došla naredne godine. S. je u Srbiji završio za mesara i radio je u klanici u selu Klenju. Razlog zašto se suprug odučio za odlazak u inostranstvo jeste "*bolji život tamo*":

"I ondak, bili tu neki moji seljaci, malo stariji ljudi. Otišli za inostranstvo. I ja onako gledam. Turi jedne naočare, turi druge, treće... Turi ruke na dupe. Šeta. Kravata. Bela košulja. *Šta to mož' da bude tam'? Standard i to sve. Pada s neba. I ja kažem 'oću da idem!*"

Kada je muž otišao, počeo je da radi u ciglani u Nemačkoj i video da nije onako kao što je mislio. "*Kad sam ja video gde žive?! Barake! Jao, gde sam do'šo. Šta sam zamišlj'o! Im'o sam slobodu...*". Kasnije je promenio nekoliko poslova i zaposlio se u fabrici za proizvodnju kancelarijskog nameštaja u Nirnbergu gde oboje rade već više od trideset godina i gde su vremenom napredovali u struci. "Tad je tamo moglo da se radi i bez papira... U to vreme se Nemačka izgrađivala. Danas nema posla... *Danas*

posao može da dobije samo obrazovan čovek... Prvo sada mora da se zna jezik i da se poštuju njihovi zakoni". Supružnici ističu da je neophodno znati nemački jezik da bi se dobio posao, ali da 70-ih to nije bilo presudno. "*Nevoľja natera čoveka na sve, i mečke da tera*" kaže S. o učenju nemačkog jezika. Ipak, "*dobrog radnika svako ceni*" ističu oba supružnika.

Brunbauer objašnjava da su Jugosloveni šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka planirali da putem privremenog rada u inostranstvu uštede novac koji bi iskoristili za kupovinu poljoprivrednih mašina, automobila i da bi po povratku renovirali kuću (Brunbauer 2009, 25). Na sličan način i Jadranka Čačić (1988, 249) objašnjava da ekonomske migracije nose prizvuk "obmane o povratku kada se nabavi, zaradi, osigura". S obzirom da su mislili da će se vratiti kada kupe poljoprivredne mašine i kola, naši sagovornici nisu povelili kćerku koja je u to vreme imala četiri godine. Kćerka je ostala da živi sa muževljevim roditeljima i dolazila je na "ferije" u Nemačku. Supruga nam objašnjava kako se osećala: "Verujete li mi kada sam otišla tamo ima svega, ima južno voće i sve. Ja svako zrno kad sam uzela mislila sam da li ima moje dete da pojede [žena plače, muž se smeje]. Dok on nije takav, muški su drugi". Kasnije, kada je kćerka htela da dođe nisu mogli da joj "srede" papire. Sada kćerka živi sa porodicom u Klenju.

Iako je naša informantkinja htela da se vrati, njen muž je prelomio, zato što tamo imaju bolji život. "*Imao sam bolji život, imao sam svoju platu. Bilo jeftino. Šta bi' ovde im'o?*" I nikada se nije pokolebao. "Mislim da ostanem... Pogotovo sad... Posle dve nedelje ovde [u Srbiji], sve ono fali. Drugi je život ovde i tamo. A da se radilo-radilo se".

Na pitanje o društvenom životu koji imaju u Nemačkoj, odgovorili su da se posećuju i s našim ljudima, ali i s Nemicima komšijama. "Za vreme Tita" postojali su klubovi koje je jugoslovenski konzulat podržavao. "Živeli smo k'o braća tamo". Klubovi su im pomagali da se prijatelje i zblize s drugim gastarbajterima, dolazile su folklorne grupe, učili su da igraju, i nije se gledalo ko je kakve nacionalnosti – "neki put mi je Slovenac bio bolji nego moj Srbin", kaže S. Međutim, situacija se promenila 90-ih. "Kako je ovo počelo svi su se razišli". Danas samo u većim gradovima postoje srpski klubovi pri konzulatima gde se sastaju uglavnom subotom.

S druge strane, paradoks koji prati gastarbajtere, kako nam je supruga spomenula, jeste "*osećaš se strancem tamo, strancem ovde*".⁵ Odnosno, "tamo smo gastarbajteri, ovde smo isto gastarbajteri". Na primer, oni su u Nemačkoj usvojili radne navike, red i čistoću, ali to ne mogu da primene u Srbiji. "*Ovde fale radne navike i kultura... Mi bismo voleli, ali ovde ne možeš da primeniš njihove navike*". Takođe, kada odlaze u Nemačku, tamo ne nose ništa. Ali kad se vraćaju, vraćaju se "puni kao brod". Sve donose iz inostranstva. "Sve što treba. Garderoba, ulje, prašak. Tamo je kvalitetnije i jeftinije, imaju akcije". Žive štedljivo, mnogo više nego u Srbiji. Štedljivosti su se naučili od Nemaca – "Nemac od malena zna da ceni svoju paru, Švaba nema da se razbacuje", a D. priča kako je, dok je radila u nekom restoranu, videla šefa koji je prevrnio kontejner da nađe pfening koji je čistačica bacila u đubre zajedno s mrvama sa stola – "e, onda sam shvatila šta znači da ceniš svoju valutu – zrno po zrno pogača".

⁵ Kada smo počeli intervju, supruga je objasnila njihov položaj rečima "*stranac tamo, stranac ovde*". U pitanju je naziv istomenog dokumentarnog filma Sandre Mandić iz 2007. za koji supruga nikada nije čula. To, u stvari, samo govori o sličnosti deljenih iskustava.

Nikada nisu išli na more niti u banju. Kako nam je rekao suprug "*znam samo da radim*". Nisu uzeli nemačko državljanstvo, nisu hteli – "raseci me ovako da budem pola Nemačkinja pola Srbin, il' sam jedno il' sam drugo, ne možeš da budeš i jedno i drugo". Na kraju, D. kaže da je ostala ista žena kao kada je otišla, dok njen muž ističe "da se promenio u svakom pogledu".

Bolje da ideš pred pištolj nego da ideš u tuđu zemlju
– emigracija iz 70-ih

U selu Vasilj razgovarale smo sa ženom koja je zajedno sa mužem radila u Nemačkoj, i sa njenom ćerkom koja je za to vreme živela u Srbiji. Početkom sedamdesetih godina muž je otišao u Nemačku, preko Biroa za zapošljavanje. Prvo je radio u rudniku, a potom u fabrici. Za njim je, posle godinu dana, otišla žena, koja je u Nemačkoj radila kao čistačica. Žena je tamo radila dve i po godine, a potom je periodično, samo u zimskim mesecima, odlazila u Nemačku da radi. Kada je sezona poljoprivrednih poslova muž je uzimao bolovanje i dolazio u Srbiju da obrađuje zemlju. Ćerku, koja je tada bila u osnovnoj školi, odgajali su baba i deda u Vasilju. U Srbiji su živeli od poljoprivrede i razlog njihovog odlaska u inostranstvo na privremeni rad bio je ekonomske prirode: "Bila su teška vremena. Bilo je imovine, ali eto bila je stara kuća. Stambeni prostor, sve je to bilo skućeno. *Sve to za bolji život*, da stвориш kuću nije bilo dovoljno. *Nismo bili gladni, goli, ali za drugo nije bilo*. Silom prilike se moralo". Muž se u Srbiju vratio pre oko 15 godina. Danas se bave poljoprivredom.

U Nemačkoj su živeli u gradu Alenu, blizu Dortmundu. U početku su, dok je muž radio u rudniku, živeli u samskim stanovima predviđenim za smeštaj radnika, potom su iznajmljivali sobu u kući u kojoj su takođe živeli i ostali radnici (Španci, Italijani, Turci), da bi na kraju kada je muž prešao da radi u fabrici, od firme dobili stan na korišćenje.

Žena, za vreme koje je boravila u Nemačkoj, nije savladala nemački jezik. "I dalje pisanje ne znam. Po dva-tri slova idu u jedno slovo, to ne mogu da shvatim. Puno sam shvatila uz rečnik. Pošto je muž ranije otiš'o i on je to pomog'o. *On isto ko ja, priča osnovne stvari, što moramo da znamo na radno mesto, drugo nas nije interesovalo*".

Iako je kćerka za zimski raspust boravila kod roditelja, jaz koji je nastao njihovim odlaskom na privremeni rad u Nemačku čini se da ni danas, posle dvadeset godina, nije prevaziđen. Majci je tada bilo veoma teško što je ostavila dete – "kad smo mi nju prvi put ostavili mi smo do Beogarda plakali. Suza suzu mije. Da crkavaš, ne možeš da progovoriš". Majka kaže da kćerku nisu povelili da živi sa njima zato što to kćerka nije htela. Kćerka s druge strane smatra da to nije tačno; "*Nikako nisam htela?! Šta?! Ko me pitao kad sam bila dete? Tad' ste mi bili najpotrebniji, kad sam bila peti, šesti razred*". Prema kćerci "*sva ta ljubav je uglavnom, kao neka nadoknada, išla kroz garderobu*".

Ušteđevinu stečenu u Nemačkoj uložili su u gradnju kuće, staje i ambara u Srbiji. Kuću još uvek nisu u potpunosti završili, i prema ženi, da nisu gradili staju, kuća bi bila opremljena: "mi smo mogli kuću da uredimo, ali on (muž) je hteo da gradi staju, pošto nije imao dok je bio mlad, da bi to realizovao...".

U Nemačkoj su se uglavnom družili s ostalim radnicima na privremenom radu, i to najviše s onima iz bivše Jugoslavije. Jugoslovenski identitet činio je značajan deo nji-

hovog iskustva u stranoj zemlji "*reko ' ti zaboravimo da smo samo Srbi*", "ja sam još uvek za ono od Đerdapa pa do Triglava". Nisu učestvovali u radu jugoslovenskih klubova i udruženja niti su posećivali manifestacije koje su u okviru njih organizovane, jer je članstvo zahtevalo određene novčane nadoknade. Nedeljom su od 10 do 11h slušali radio emisiju na srpsko-hvatskom jeziku "*sve ostavimo da od 10 do 11 čujemo naš narod i gde se održavali koncerti, muzika, folklor*". Sa Nemcima su se uglavnom družili u "formalnim" prilikama i o određenim praznicima: "na njihov Božić, Uskrs, nji'ovi rođendanovi. Na njih bili smo pozvani obavezno. Tamo bez zvanicu nema da ideš, da ti upadneš. Pa smo bili i ako umre, na sahranu. Na sahranu se isto poziva... Za sahranu pozivnicu dobijaš. Koverta, a na njoj crni krst, ti dobiješ direktno na adresu. Išli smo na sahrane. To je bilo to".

U razgovoru žena je često isticala razlike između Nemačke i Srbije, koje su se, prema njoj, pre svega ogledale u životnom standardu i (ne)posedovanju kulture: "Njihova kultura.... Mi smo gori nego Ciganija. Oni su stvarno pedantni. Što ni mrze nek ni mrze, ali kod njih ti nemaš da baciš papirić, snima te helikopter odozgo. Sve zaštićeno, obezbeđeno. Nema ni muve, nema ništa. Sve je standardno".

Prema ženinim rečima, muž nije želeo da uzme nemačko državljanstvo. Kaže da je njen muž na pomen državljanstva uvek isto odgovarao "bože sačuvaj, ja sam tu rođen, idem tamo u moju zemlju. Neću, jer sam ja ovde tuđina".

U izvesnom smislu, zbog toga što su proveli određeno vreme na radu u inostranstvu, odaljili su se od svojih prijatelja, komšija i meštana sela Vasilj. Žena priča kako su joj komšije, dok su ona i muž živeli u Nemačkoj, uvek govorile: "blago vama, vi ste krasne pare zaradili, vama je fino, a niko ne zna poteškoće. *Da su ti preko granicu kad prođeš, bolje da ideš pred pištolj nego da ideš u tuđu zemlju. To ti je kao da ideš na vešanje. Nama nikad nije bilo lepo tamo. Ti si tuđina, ti si auslender. Ti si voliš ovde gde si*".

Tamo me sve boli... ovde me ništa ne boli – emigracija s kraja 80-ih

U Mrčkovcu smo razgovarale sa bračnim parom M. i M. D. koji su zajedno otišli u Beč ilegalno, preko ženinog ujaka, pre 21 godinu. "Otišli smo da zaradimo pare da kupimo auto". Za kratko vreme, čim su našli posao, rešili su da ostanu za stalno. "Videli smo da su tamo veće pare nego ovde". Suprug je radio na stovarištu u Srbiji od 1987. do 1989. kada su otišli za Austriju zato što su tamo imali najviše poznanika, "celo selo je skoro u Beču". Muž nije menjao poslove. U prvoj firmi je napravio papire, a kada je ta firma propala, prešao je u drugu u kojoj je već 18 godina i tu radi servis aparata. Žena radi u bolnici kao servirka. Kako su nam naši sagovornici rekli, potrebno je bilo ne samo da rade već i da budu vredni i sposobni radnici. "Uslov je da se bude sposoban radnik u firmi". Decu su doveli 1995, "kad smo se mi stabilizovali". U Beču žive u iznajmljenom stanu, a pare koje su zaradili uložili su u renoviranje i proširenje kuće u Mrčkovcu. Ipak, troše na sebe i svoje potrebe, letuju na moru, a suprug odvaja za svoju veliku strast i hobi – za lov.

Iako tvrdi da je "najlepši život za nas Srbe u Beču", naš sagovornik je odlučio da pre penzije dođe kući "da malo proživi". "*Tamo me sve boli. Kad dođem kući, ništa*

me ne boli... Duša me boli. I kad sedim i kad radim. Ranije mi je bilo svejedno. Zadnjih pet godina me vuče nazad. Ne mogu više. Samo što moram". U domovini provode praznike, slave Božić i slavu. Žena, s druge strane, želi da ostane u Austriji sa decom. Kada su u pitanju deca, iako su provodili ovde raspuste više nemaju društvo i žele da ostanu tamo zato što su zadovoljna životom u Beču. "Odgovaram ih ali ne vredi... *Naučilo je to, ne može više...* Naša deca se svađaju na nemačkom a razgovaraju na srpskom! Mentalno su se pošvabili". Iako se roditelji družu i sa Srbima i s Austrijancima, deca se družu uglavnom sa Srbima. "Odlaze u naše diskoteke i kafane", i imaju devojke Srkinje. I pored toga, deca se neće vratiti u Srbiju, pa domaćin setno komentariše: "kada mi se rode unučići šta će oni znati za Mrčkovac".

Naši sagovornici smatraju da je naša dijaspora loše organizovana zato što ne predstavljaju podršku svom narodu. "Jako malo dece se školuje za nešto drugo sem za zanate". Osim toga, naš sagovornik smatra da se i "narod ovde", u Srbiji, promenio. "Ljudi su ovde zavidni. Hoće da podmetnu nogu". On je stekao nove navike i promenio je razmišljanja i poglede na svet u Beču. Sviđa im se njihova kultura. Suprug nam je rekao da je od njih "*pokupio odgovornost i ozbiljnost na poslu. Jako malo ljudi znam koji su ovde odgovorni. Retko... Srbin, hoće da zabušava, da krade*". Hteo je da ulaže u selo, da asfaltira ulicu, pomogne seoski fudbalski klub, ali su ljudi nezainteresovani. "Nema edukacije ni informacije, isto kao pre 20 godina".

Tamo sam ništa, ipak, ko god kaže da je tamo loše, ne verujte mu
– emigracija 2000-ih

U Kučevu smo razgovarale sa bračnim parom iz sela Kaone, koji su 2000. godine, u svojim kasnim dvadesetim/ranim tridesetim zbog, kako kažu, "rasula u zemlji" odlučili da zatvore svoju pržionicu kafe i odu u Beč. Prvo je otišao suprug, a 2002. mu se pridružila i žena sa detetom. Kao i u vreme SFR Jugoslavije, razlog za emigraciju, koji navode naši informanti, je pre svega ekonomske prirode. "Priča se 'tamo se zarađuje lepo'. *Zamišljao sam da se tamo беру pare, a uopšte nije tako*".

Takođe, kao i u vreme Jugoslavije, načini odlaska su bili slični, odnosno u pitanju su preslikani obrasci: kupljena viza i osigurana "veza", rad na crno i život "bez papira" prvih nekoliko godina. Iako ga je policija dva puta hapsila, informant nam je saopštio da je i dalje ilegalni život u Austriji moguć. "Ako si pravilan, možeš godinama da radiš na crno. Sad je jako strogo zato što su naši ljudi to iskorišćavali". Kada su u pitanju poslovi, takođe se rade nekvalifikovani ili niskokvalifikovani poslovi. "*Tamo se radi svašta. I ono što nisi znao – znaš. I što ne znaš moraš da naučiš. Samo da ne ideš kući*".

Naši informanti se družu samo sa Srbima i kako je suprug izjavio "*tamo sam ništa... gledaju te kao radnika. Dobar si koliko radiš*". "Mi smo stranci tamo, čak i kad dobiješ državljanstvo". S obzirom da tamo poštuju srpske običaje, slave pravoslavne praznike, družu se sa Srbima i prate srpske kanale i štampu, konzumiraju srpske proizvode, postavlja se pitanje koji je razlog njihovog ostanka? Kada je u pitanju porodica sa kojom smo mi razgovarale, može se zaključiti da je razlog zašto supruga ne planira da se uopšte vrati (dok suprug planira da se u jednom trenutku vrati) – deca. Dok za njih važi pravilo "sa Austrijancima radiš, a sa Srbima se družiš", deca su se integri-

sala u društvo, imaju prijatelje i među Srbima i među Austrijancima i "sigurno će ostati". "Njih već tamo više vuče nego ovdje". S druge strane, supruga smatra da "ko god kaže da je tamo loše, ne verujte mu".

Kada su u pitanju navike koje su usvojili u Beču (npr. da se noću ne pravi buka, da se najave prijateljima za svaku posetu, da psa drže u kući itd), nastoje da ih se pridržavaju i kada dođu u Srbiju. Za razliku od poznatog gastarbajterskog fenomena – grandioznih kuća u kome niko ne živi (v. Bratić i Malešević 1982), ljudi sa kojima smo pričali renovirali su samo deo kuće u kome žive kada dođu, ali nisu dodatno ulagali. "Ionako je taj deo kuće prazan dok mi ne dođemo".

Različite zemlje useljenja – različita iskustva akulturacije

Gastarbajteri ne predstavljaju jedinstvenu kategoriju. Iskustva gastarbajtera se razlikuju ne samo na individualnom planu, već i u zavisnosti od zemlje imigracije. Razlike među njima proizvedu su uticaja nekoliko faktora: nivoa obrazovanja, vrste posla koji rade, materijalnog statusa koji su stekli, načina i tipa ulaganja i potrošnje materijalnih dobara u zemlji matici i zemlji useljenja, kulturnog nivoa, stepena asimilacije, poreske i imigrantske politike i uslova boravka u zemljama u kojima rade i ostvaruju svoj gastarbajterski status, od porodičnih uslova u kojima žive, itd. S druge strane, veliki uticaj ima i brojnost sunarodnika u okruženju zemlje useljenja, te daljina u odnosu na Srbiju što ima značaja u pogledu učestalosti njihovih dolazaka u domovinu i vezanosti za nju.

Najveće razlike u ponašanju i vrednostima pokazuju gastarbajteri koji žive i rade u Austriji od onih u Švedskoj. Iako obe zemlje predstavljaju uzoran primer uređenog i bogatog društva, razvijenih radnih navika, kulture i discipline, čini se da presudan faktor koji utiče na razlike u načinu života gastarbajtera predstavlja: a) socijalna politika zemlje domaćina prema imigrantima; b) daljina od zemlje matice, i c) brojnost sunarodnika u zemlji useljenja.

Po brojnosti najviše je naših gastarbajtera u Austriji, procenjuje se da ih samo u Beču ima oko 180.000,⁶ što čini skoro 10% ukupne populacije austrijskog glavnog grada. Koncentrisani uglavnom u 10 i posebno u 16 "becirku" (gradskom rejonu) koji, kažu, podseća na "malu Srbiju", radeći, kupujući i družeći se u okruženju sunarodnika mnogi od njih provedu ceo radni vek a da jedva nauče da govore nemački jezik, što ih u velikoj meri sprečava u kvalitetnijem korišćenju raznovrsnih kulturnih i društvenih sadržaja koje nudi Austrija. Štaviše, i deca gastarbajtera koji su u Austriju otišli kao mali ili su tamo ro-

⁶ *Austrija*, Specijalni dodatak *Politike* povodom Nacionalnog dana Austrije, 26. 10. 2011; u saradnji s Ambasadam Austrije i Trgovinskim odeljenjem Ambasade Austrije, tekst Andreja Ivanjija "Kao kod kuće".

đeni većinu svojih prijatelja pronalaze među Srbima – decom drugih gastarbajtera. Velika većina živi veoma skromno i ne ulaže stečeni novac u podizanje životnog standarda u Austriji. Blizina Srbije, pak, utiče na njihove učestale dolaske tokom godine u rodna sela i veću vezanost za zemlju maticu – osim za vreme godišnjeg odmora i praznika, mnogi dolaze kući i za vikende. O starijim gastarbajterskim generacijama u Austriji, gde su bili okruženi velikim brojem sunarodnika, i sa slabim i nedovoljnim znanjem stranog jezika i niskim stručnim kvalifikacijama, može se govoriti samo kao o *delimično akulturisanim*. Oni su ostali na marginama tog društva, u većitom limbu liminalnog položaja.

Gastarbajteri u Švedskoj se, u smislu brojnosti sunarodnika u okruženju, osećaju izolovaniji, malobrojniji su, a budući udaljeni od Srbije u koju dolaze uglavnom jedanput, ređe dva ili više puta godišnje, primorani su da nauče jezik i da se brže asimiluju. Socijalna politika ove zemlje je perspektivna za imigrante – deci je omogućeno delimično školovanje na maternjem jeziku, podržava se napor za postizanjem višeg standarda, dokvalifikaciju i doškolovanje imigrantskih radnika, a zakoni štite njihova prava i sprečavaju rasnu/etničku diskriminaciju. Povoljna socijalna i ekonomska klima, ali i udaljenost od Srbije, utiče na to da su gastarbajteri u Švedskoj daleko podložniji akulturaciji od svojih sunarodnika u drugim zemljama zapadne Evrope.

Razlika u nivou standarda između Austrije i Švedske odražava se na visinu njihovih primanja i na ukupan životni stil. Razlike su uočljive i po pitanju ulaganja u zemlji matici budući da gastarbajteri iz Austrije uglavnom ulažu u Srbiju, u grandiozne kuće, poneko i u neki posao nadajući se skorom povratku. Za razliku od njih, gastarbajteri u Švedskoj mahom ulažu u svoj život tamo, u sopstvene kuće ili stanove, u biznis ako ga imaju (npr. agencija za hauzmajstorske usluge ili agencija za čišćenje po kućama), imaju više slobodnog vremena koje kreativno ispunjavaju, idu na godišnje odmore, turistička putovanja, imaju hobije, dok u Srbiji grade ili skromnije kuće, ili vidno bogate ali drugačije (recimo sa bazenom i sa mnogo manje kiča u spoljašnjem ukrašavanju, kao na primer kuća gastarbajtera M.G. u selu Duboka), ili samo preurede stare koliko da ih osposobe za pristojniji život (kuća gastarbajtera B.V. iz sela Klenje). Gastarbajteri u Švedskoj su, naprosto, mnogo daleko i u veoma bogatoj zemlji da bi svoj "privremeni rad u inostranstvu" zaista učinili privremenim – oni ga, pre ili kasnije, shvate kao trajni boravak i odlazak zauvek.

Iskustva gastarbajtera u Francuskoj i Nemačkoj slična su po težini da se savlada strani jezik što ih, kao i gastarbajtere u Austriji, drži u poziciji delimične akulturacije. S druge strane, ističu da su usvojili kulturu ponašanja i radnu disciplinu koje im uslovi života u tim zemljama nameću. Naglašavaju zadovoljstvo zbog mogućnosti za stabilan ekonomski i socijalni status. Razlike koje ističu tiču se mentaliteta ovih naroda i mogućnosti da s njima sklapaju manje ili više prisna poznanstva/prijateljstva: dok za Francuze ističu da su "slični na-

ma" – da vole da pojedju, popiju, provesele se, družu se i da je s njima lakše stupiti u kontakt, za Nemce po pravilu kažu da su uljudni, kulturni, korektni ali hladni i teško pristupačni, te da se kontakti mahom ostvaruju na nivou formalnih odnosa.

Kao ilustraciju sličnosti i razlika koje su najuočljivije u stepenu akulturacije i vrste ulaganja u zemlji matici, slede kazivanja o životu gastarbajtera koji su otišli u manje-više isto vreme, tokom 70-ih godina XX veka, ali u različite zemlje: Austriju, Nemačku, Francusku i Švedsku. Tri kazivanja su sakupljenja u selu Klenje u severoistočnoj Srbiji (Austrija, Francuska i Švedska), od ljudi koji se između sebe, inače, dobro poznaju. Četvrto kazivanje gastarbajtera iz Nemačke je iz sela Vasilj u okolini Knjaževca. Ono što povezuje ove životne sudbine jeste zadovoljstvo životom u inostranstvu, odsustvo kajanja što su otišli, uočavanje dobrih karakteristika strane kulture koje su usvojili i koje bi rado ovde primenili, ali i jedinstven zaključak da iz nekih razloga primena zapadnih radnih navika i kulture ponašanja ovde "ne ide".

Ovo su njihove priče.

*Otišao sam da zaradim pare i
na "specijalizaciju dobrog ponašanja" – Austrija*

V. M. iz Klenja je otišao 1979. godine sa ženom u Beč. Smatra da se tada u Jugoslaviji moglo dobro živeti, a da je u inostranstvo odlazio onaj ko nije imao posla. Ipak, rešio se da ode uveren, kao i svi drugi, "da idemo na kratko, na par godina, da zaradimo pare, kupimo neke stvari i vratimo se". Za Beč se odlučio jer je tamo već imao puno rodbine i prijatelja, a i blizu je Srbije. Iako je za nedelju dana našao posao, kaže da mu nije bilo lako u početku. Nije znao jezik pa je govorio "i rukama i nogama", a nije imao ni potrebe jer je na građevini, gde je radio, bilo puno našeg sveta koji su između sebe stalno govorili srpski pa nemaju ni potrebu da savladaju strani jezik. Ni posle svih provedenih godina u Austriji ne zna dobro da čita i piše na nemačkom. Sada je u invalidskoj penziji, ali dok je radio bio je uvek u građevinskim poslovima, a vikendom je privatno postavljao keramičke pločice i, kako kaže, odlično zarađivao. Žena mu je radila u cvečari, kasnije kao čistačica. Još uvek je u Beču i za razliku od njega uzela je 2001. godine austrijsko državljanstvo da bi deca mogla da im dobiju boravišne dozvole.

Kada su otišli na rad u inostranstvo nisu povelu decu (kćerka je tada imala 6, a sin 5 godina). Nije im bilo lako da ih ostave i sada se pita da li je možda napravio grešku, ali konstatuje da "deca koja su otišla s roditeljima više se nikada ovde neće vratiti". Međutim, ističe da sve do 90-ih nikome nije ni padalo na pamet da vodi decu sa sobom nego su govorili – "vi ostanite čuvajte kuću a mi ćemo da šaljemo pare". Situacija se promenila tokom 90-ih sa ratovima i nestabilnom situacijom u zemlji, i tada su mnogi počeli da uzimaju austrijsko državljanstvo da bi mogli deci da obezbede vize i povedu ih sa sobom, budući da se već više nije moglo lako ući u Austriju.

Na pitanje kako žive naši ljudi u Beču, odgovara: "Nikako nigde... Jedu hleba i pekmeza, kupuju jeftine stvari... Ispada kao da stalno počinju od nule". Na ovaj način

živi većina gastarbajtera kojima je glavni cilj ulaganje u velike i skupe kuće u Srbiji. "Naši ljudi ne mogu na obe strane da žive luksuzno, ili tamo ulažu a ovde ne, a ako ovde grade luksuzne kuće tamo žive veoma skromno". Slaže se sa većinom naših ispitanika da je do 90-ih bilo mnogo "*razbacivanja parama i dokazivanja*", da su gastarbajteri osim u kuće velike pare davali na svadbe, kafane, muziku i provod kada dođu u svoje selo na odmor. Toga, međutim, više nema jer se tamo više ne zarađuje toliko kao pre, a nema ni mnogo posla budući da našim radnicima veliku konkurenciju prave radnici iz Rumunije i Bugarske koji im obaraju cenu. Dodaje i to da su naši gastarbajteri navikli na udoban život na Zapadu i neće više "da rade za male pare".

U Beču naš sagovornik "nije oskudevao ali se nije ni luksuzirao", sa ženom živi skromno u malom hauzmajstorskom stanu mada u "dobrom becirku". Sebi je, međutim, i on dao oduška kao većina drugih gastarbajtera tako što je izgradio veliku kuću, proširio imanje, kupovao ovde "najbolje i najskuplje stvari" kojima se ponosi (pokazuje nam kompletno nameštene dnevne i spavaće sobe, muzičke uređaje, goblene na zidovima, ponosno priča kako su jedva uneli masivan i težak drveni trpezarijski sto za 12 osoba), organizovao deci bogate svadbe. Ističe da je ovde ulagao zbog dece koja su tu ostala, a da ih je poveo "sve bi pare ostale u Austriji". Sekira se što su njegova deca "*naučila da se razbacuju s parama koje nisu zaradili*", i uviđa svoju grešku jer im je to godinama omogućavao a sada ne može da ih obuzda, ne vidi ni način kako to može da promeni iako mu je jasno da zbog njegove penzije teško mogu da održe standard koji su ranije imali.

Sviđa mu se austrijska kultura, njihove ljude smatra "najboljim u Evropi". Prihvatio je mnoge korisne navike koje je u Austriji video. "*Išao sam na specijalizaciju dobrog ponašanja*" rekao je. Čudi se našim ljudima ovde kako ne mogu da steknu dobre navike, disciplinu, ne razume ih. Misli da ljudima u selu služi "kao licenca", kao uzor, ali ne vredi, kaže "*ja ih učim ovde da rade po zapadnom sistemu, a oni rade po turskom sistemu*".

Ako hoćeš da postigneš u Nemačkoj, onda si robot sa duracell baterijama, ne ovim običnim. Ali onda imaš i gde da potrošiš – Nemačka

U selu Vasilj razgovarale smo sa gospodinom S. I. (62) koji je početkom sedamdesetih otišao u Nemačku na privremeni rad u rudniku. U Nemačku je otišao po povratku iz armije 1972. godine preko jedne knjaževačke firme (RGP Inpos a.d. Knjaževac). Nije poznao ljude koji su radili u inostranstvu i nije imao prethodnog radnog iskustva. Uprkos protivljenju roditelja, na taj korak se odlučio jer, kako kaže, u Knjaževcu nije mogao da nastavi školovanje zato što je njegova porodica posedovala mnogo zemlje (prioritet pri upisu u srednju školu imala su deca iz siromašnih porodica) i jer nije želeo da se bavi poljoprivredom.

Stanovao je u gradu Botropu koji se nalazi u Rurskoj oblasti u nemačkoj saveznoj državi Severna Rajna-Vestfalija. Radnici u rudniku živeli su u istoj zgradi i imali su plaćen stan, hranu i prevoz do rudnika u Oberhauzenu. U rudniku gde je on radio bilo je, prema njegovim rečima, "dvanaest nacija, sve vere, sve boje kože". Najviše je bilo radnika iz Turske, potom iz Jugoslavije, Maroka i Tunisa. Po dolasku u Nemačku, budući rudari su prvo pohađali kurs nemačkog jezika. Poznavanje jezika umnogome mu

je olakšalo prilagođavanje u stranoj zemlji. Prema ispitaniku, formula za uspeh bila je znanje jezika i rad – "Imati pojma o jeziku, to je veliki plus. Još ako 'oćeš da radiš kod Nemci, da se pokažeš, da se zalažeš. Oni traže rad. To je što je kod nas negde na kraju. *Ako se nauči jezik, i 'oće da se radi, to je uspeh*". S. nije menjao poslove. Svoj radni vek u inostranstvu proveo je u istom rudniku i tokom 16 godina napredovao je do nadzornika – "Dogur'o sam do dvan'este radne grupe, najveće. Nemci su me slušali šta da rade".

O svom iskustvu gastarbajtera kaže: "*Ja sam bio gastarbajter, morao sam da se smatram, kako da ne. Premda se to jedno vreme zaboravi, pa i ne izgleda tako... Čovek se uživi kad prođu tol'ke godine... Nemci su znali da kažu 'vajta vajta gastarbajta' – ajde ajde radi dalje*". Ipak, s ushićenjem priča o životu u Nemačkoj. Kroz razgovor često naglašava značaj rada i razliku u shvatanju posla kod nas i kod Nemaca. "*Srbi su neradnici*. Pravi radnik može da nađe pos'o bilo gde, da l' je to rudnik, da l' je to fabrika, nije bitno, da l' je to zemlja, da l' je to kancelarija. Ako se hoće, ako se voli, ako se uneseš u pos'o i svoj poziv, onda možeš da stvoriš sve. Ne može lako ćemo. Ono što radiš treba da radiš". Takođe, često je isticao i činjenicu da u Nemačkoj svoju platu možeš da potrošiš na pravi način, tj. na uživanje, i smatrao je da je pogrešno to što je većina naših ljudi na privremenom radu u inostranstvu štedela i odricala se da bi se na kraju napravili ogromne kuće koje će "zvrjati prazne". "Novac treba da se potroši, ako se već može zaraditi tako teško i pod takvim uslovima, sa takvim odricanjima, onda ne vredi ni da se čuva. Treba zadovoljstvo. I ja sam sve to prošao, ali tamo gde je imalo gde da se prođe, kod nas, gde, šta? Kod nas su retke stvari za uživanje, i opet nije kao tamo u Nemačkoj. Oni su doterali to do perfekcije. Da zaradiš, ali stvarno da radiš. Da si robot. *Kod Nemci si robot. Ako hoćeš da postigneš u Nemačkoj, onda si robot sa duracell baterijama, ne ovim običnim. Ali onda imaš i gde da potrošiš*".

S. je tek posle sat vremena razgovora počeo da priča o svojoj porodici. Prvu ženu sa kojom je kratko bio u braku je upoznao u Nemačkoj. Drugu suprugu je upoznao u Srbiji i ona je za njim došla u Nemačku. Njegova supruga nije radila. Imaju dvoje dece – kćerku i sina. Kćerka se rodila u Nemačkoj 1981. godine. Pošto je tamo rođena, dao joj je, kako sam kaže, "internacionalno ime" – Silvija.

Zbog kćerke su se vratili u Srbiju 1988. godine kada je trebalo da pođe u školu. Nije hteo da kćerci uzme nemačko državljanstvo jer smatra da bi je time "izgubio". "*Ako bi uzeli državljanstvo, i ako bi pošla tamo u školu, izgubio bi je. Zbog toga sam se vratio*. Lako bi je izgubio, gled'o sam mnogo takvih slučajeva. Dete koje se tamo rodi, koje pođe tamo u školu, to više ne dolazi u Srbiju ili Jugoslaviju ondašnju. Osta je tamo. A ja to nisam nikako mog'o. Ja sam nekako patriota po duši. *Otiš'o sam tamo na privremeni rad, ali da prodam decu za novac nisam mog'o*".

Priča kako supruga ni dan danas ne može da mu oprostí što su se vratili u Srbiju. O sinu nerado priča (pomenuo je da ima i sina tek posle dva sata razgovora). Sin mu se rodio 1976. godine i kada je imao godinu dana odveli su ga za Srbiju da ga čuva baka. Sa sinom ne govori, iako žive u istom dvorištu. Smatra da je razlog tome "babi-no" vaspitanje a ne to što su oni, roditelji, ostali da žive i rade u Nemačkoj – "Otuda je dolazio novac, ona mu je dozvoljavala sve i svašta, i eto i dan danas je takav".

Dok je boravio u Nemačkoj nije se družio sa ljudima iz Srbije. Kaže da je u Botropu i Oberhauzenu živelo i radilo dosta naših ljudi, ali pošto su svi oni radili u četiri smene nisu se često sretali. Najviše se družio sa kolegama iz rudnika koji su radili nje-

govu smenu – sa Marokancima i Turcima – "nećete da verujete imao sam takvo drugarstvo sa ljudima kojima uopšte pravoslavlje nije ni na pamet. Čovek Marokanac, znate šta su Marokanci, oni su strašna vera ti Marokanci. Ne kao naši muslimani, nego nešto posebno. Ne znam kako smo se našli – isti jezik (nemački koji su naučili), ista talasna dužina, ne znam šta je to. To je čudo". Nije posećivao jugoslovenska udruženja i klubove, nije obrazložio zbog čega, osim da mu se "to nije nešto svidelo" jer je bilo "slabe vajde od naših... kulturni, ljudski odnos je dolazio sa nemačke strane". Nije odlazio ni u crkvu. Ispitanik ističe kako mu je najteže bilo da se prilagodi Nemačkoj "kulturi" – "*Sve sam prošlo tolko brzo, i jezik i poso ali kulturu nikako da razumem. Ništa nisam mogao da razumem.* Ne ide to Srbini i Nemačci, to su razlike. *Taj mentalitet njihov hladni, mi ne možemo da razumemo,* naš temperamenat to ne razume nikako...oni su hladni...oni su kruti, sasvim suprotno od nas. Nemci ne plaču na groblju kao mi".

S druge strane, kada se vratio u Srbiju bilo mu je teško da se ponovo prilagodi i vrati na stari način života – na korupciju, na neuređenost i nepostojanje discipline. "To su za nas bile muke. Muke. Nepoštovanje reda kod lekara, u banci, u pošti. To je za nas bilo najteže. Tolike godine smo živeli po nemački, to nam je ušlo u krv. Poštovanje reda, to nam je bila najnormalnija stvar, ali svi drugi rade suprotno i onda ispada da za nas ne valja, a ne za većinu. Jedna crna ovca u sto bele ona se odma vidi. Kad tolko vremena tamo živiš, pa jesam ti reko 10 godina mi je trebalo da uđem u kulturu? Vidim da je dobro (u Nemačkoj), osećam, shvatam, ali mi u srpsku tikvu ne ide. Al' ne može kultura da uđe u srpsku tikvu. Al' ne mož' ni srpski mentalitet. Mi smo razlika po svemu. *Sve što sam primio i naučio u Nemačkoj, ovde sam morao da zaboravim*".

Čak i danas, iako je prošlo više od 20 godina kako se vratio u Srbiju, meštani sela Vasilj ga posmatraju drugačije. S. se danas bavi poljoprivredom, a ušteđevinu iz Nemačke uložio je u mašine potrebne za obradu zemlje. Razmišljao je i da započne biznis brze hrane – da pravi i prodaje pomfrit, ali misli da to u Srbiji ne bi uspelo. Kaže, komšije i dan danas misle da je "nenormalan". "*Kad sam sunčane kolektore stavio na krov, komšije nisu ni znale šta je to, nego su rekli šta si stavio ona ogledala na krov. Kolektori sunčani to je bolje od kipovi*" (misli na kipove životinja koje gastarbajteri u istočnoj Srbiji postavljaju u svojim dvorištima).

S. se nada da će Srbija jednog dana ući u EU. Sa ushićenjem priča o tome i kritikuje opšte stanje smatrajući da je Srbija sama kriva što još nije članica – "Mi smo nazadni. Kod nas mnogo šta ne valja. Ovako ćemo u Evropu? Ma neće nas Evropa takve. Zato je ovo'ka muka. Nude nam sve, sve nam nude, ne samo nama, svima u okruženju, svi koji hoće u Evropu. Ali mi, na televiziji onaj slogan čujete stalno, oćemo u EU ali pod našim uslovima, da li je to u redu? To nije u redu. Da li 'oće neko da ti da novac a ti da radiš sa njime šta 'oćeš? Oni nam nude sve napisano, sve sažvakano, samo da ga primenimo. I da nam bude bolje, a mi nećemo."

Razlike života u Nemačkoj i života u Srbiji slikovito je opisao sledećim rečima "*kad gledate televiziju u boji, Sony, u stereo-tehnici, pa vam neko donese neku starudiju (elektronsku industriju Niš) koja mora da se udari sa onim lampama da bi se pojavila slika, pa sve da treperi, eto to vam je to, šta da vam pričam dalje*".

U kapitalizmu imaš sve, sunce za svakoga – Francuska

Bračni par M. i S. J. iz Klenja otišli su kao veoma mladi (on sa 23, ona sa 18 godina) početkom 70-ih u Francusku gde i danas žive, u gradu Anemase blizu granice sa Švajcarskom. Otac informantkinje je već bio otišao u Francusku pa ih je "povukao" za sobom, što je tipičan model za gastarbajtere. I oni su mislili da idu samo na nekoliko godina, a onda naš domaćin objašnjava zašto se to pretvorilo u stalni boravak: "Otišao sam kao čobanin odavde, cepao sam drva. Tamo sam imao deset puta više. *Imao si i da zaradiš i da potrošiš, i da kupiš i da prođeš, čim si imao taj novac hteo si više*". Oboje rade u istoj fabrici 38 godina. Zadovoljni su životom u Francuskoj, nikada se nisu pokajali što su otišli, kažu da su ih tamo lepo primili, da nikada nisu bili diskriminirani i da su se dobro uklopili, ali da im je najteže bilo da nauče francuski jezik koji i danas samo govore, dok im čitanje i pisanje ide teško – "to ne možeš da shvatiš – pričaju jedno a pišu drugo".

Na pitanje šta im se najviše sviđa u Francuskoj, složno odgovaraju – sve! Zapravo, ističu sistem koji je uređen i gde tačno "znaš kakve imaš garancije". "*U kapitalizmu imaš sve, sunce za svakoga*" kaže naš ispitanik i dodaje, "*drugo je Evropa, drugo smo mi*". Imaju dvojno državljanstvo i planiraju kada se penzionišu da pola godine borave u Srbiji a pola godine u Francuskoj da bi ostvarili pravo na penziju. Zbog daljine ređe dolaze u Srbiju, ali ipak su tu za svaku Novu godinu i Božić, i preko leta.

Kada je rodila dve ćerke, naša informantkinja je prvo htela da ih zadrži sa sobom u Francuskoj, ali kaže da joj je bilo veoma skupo da plaća ženu koja bi ih čuvala ("tada je moja plata bila 700 franaka, a ženu sam morala da platim 400 franaka"), stoga su ih već kao male ostavili sa bakom i dekom u Klenju. Kasnije su hteli da ih dovedu u Francusku ali se "njima nije tamo svidelo, navikle su na slobodu, da žive na selu".

Iako je zajednica naših gastarbajtera u tom delu Francuske mala, ističu da imaju zadovoljavajući društveni život i da se druže i sa našim ljudima i sa Francuzima, da su kolektivno putovali po Francuskoj sa firmom u kojoj rade. Zovu prijatelje Francuze na večere i spremaju im naša jela koja im se veoma sviđaju. Slave i naše i njihove praznike, a povremeno odu u rusku crkvu u Ženevi. Dok nije počeo građanski rat 90-ih, često su odlazili u jugoslovenski klub, petkom je bilo obavezno okupljanje kao i za sve državne praznike, a gradska opština im je obezbeđivala salu u kojoj su se družili, spremali hranu, "pekli prase", pevali, igrali... "Onda nismo znali ni ko je odakle, mi nismo pravili razliku". Sve se promenilo posle 90-ih, i sada svaka nacionalna zajednica za sebe otvara svoje klubove, ali ističu da to više nije kao nekad što je bilo, i da se često potuku (ako se pojavi nacionalno pomešano društvo) pa im zbog toga više ni gradske vlasti ne obezbeđuju salu za sastanke.

O našoj deci koja su odrasla u Francuskoj kažu – "*ta deca se više ne osećaju Srbima, to se sve više udaljuje*". Mnoga ni ne znaju srpski jezik, a poneka imaju i francuska imena zbog lakše asimilacije. Napominju da drugi talas naših gastarbajtera ne ulaze više u Srbiju već tamo gde žive u Francuskoj: "Ne vuče ovu omladinu da prave, da steknu za ovde, nego hoće da vide, da prođu".

Što se njih tiče, sve što su tamo zaradili uložili su ovde, u kuću u Klenju i u kuću starije ćerke u Negotinu. Vole da dođu u Srbiju, "*kad dođeš živiš svoj život ovde*".

Ništa mi posebno odavde ne nedostaje – Švedska

B. V. je iz sela Vukovića, ali je oženjen ženom iz Klenja ("prizetio se"). Otišao je za Stokholm 1970. godine zato što mu je otac tamo otišao nekoliko godina ranije. Ovde je radio u Majdanpeku, i otišao je jer je mislio da su "tamo mnogo veće plate jer su se ljudi ovde hvalisali kako tamo zarađuju, a nisu govorili istinu, tj. krili su koliki su izdaci i da od te zarade ne ostane mnogo". To je tek shvatio kada je otišao u Švedsku.

Prvo je radio u brodogradilštu, kasnije u teškoj industriji, na kraju kao šef saobraćaja u izvesnoj firmi. Žena se doškolovavala pa sada radi u jednoj revizorskoj ustanovi. Sina i kćerku su tamo rodili. Svi imaju švedsko (zapravo dvojno) državljanstvo, ali kaže – "nikad nisi Šveda, nas zovu pogrdno *crnoglavcima*, mada mogu da budu kažnjeni zbog diskriminacije i uvrede na nacionalnoj i rasnoj osnovi. Zakoni u Švedskoj izuzetno štite manjine". U tom smislu pominje i da je švedskim zakonom obavezno da se za decu imigranata obezbede nastavnici koji će ih na posebnim časovima učiti maternjem jeziku, istoriji i geografiji njihove zemlje matice.

Izuzetno hvali švedski društveni sistem. "*Tamo sve funkcioniše. To naši ljudi ovde ne mogu da shvate.* Mi živimo u kamenom dobu, u Švedskoj je sve automatizovano. Ljudi su poštteni, drže datu reč, poslovni su, imaš u njih poverenja. Kultura je sasvim druga. Ovde odem kod doktora i moram da se hvatam za novčanik, tamo sam pacijent..." Smatra da je u potpunosti prihvatio švedski stil života. Ne sviđa mu se, međutim, što su Šveđani zatvoreni, drže se samo unutar najuže porodice, ali i pored toga ima prijatelje Šveđane i trudi se da se što više asimiluje. Jezik su i on i žena naučili i kaže "*jezik je ključna stvar, bez toga ne možeš da se adaptiraš*". Ističe da su zakoni u Švedskoj takvi da podstiču ljude na napor da steknu i održe viši standard i podvlači razliku u odnosu na Austriju gde takvi podsticaji, po njegovom mišljenju, ne postoje, pa naši gatarbajteri mogu u Beču "da žive i bedno da bi uštedeli što više para". U Švedskoj, gde je socijalna politika na mnogo višem nivou, to nije moguće, "zakon te tera da ako imaš decu moraš da im obezbediš adekvatne uslove za život i obrazovanje". Sin je završio informatiku u Švedskoj, ima posao i dobro zarađuje, kćerka studira medicinu u Beogradu.

Uglavnom je ulagao tamo, ima stan i vikendicu. U Klenju je samo renovirao kuću i kaže da su mu se drugi gatarbajteri iz sela zbog toga čudili, ali on ne vidi razlog da ulaže u kuću u koju tek povremeno dolazi. Ipak, kupio je stan u Beogradu zbog dece, i gradi veliku kuću na Srebrnom jezeru koju ima nameru da iznajmljuje u turističke svrhe. Kao ilustraciju razlike u kvalitetu života dodaje da "oni [iz Austrije] ne znaju šta je odmor. Kažu – idu na odmor u Klenje, a ja im kažem – kakav ti je to odmor, znaš li ti za neko letovalište, a oni ne znaju niti su ikada bili".

Slično nekim drugim našim ispitanicama, pokušavao je da ljude u selu nauči poslovnosti, predlagao im neke ideje za masovnu proizvodnju zdrave hrane koja se na Zapadu traži, ali i on je doživeo razočaranje. "Pokušavam nešto da im objasnim, ali ne slušaju. Pokušavam da im kažem kako da se unaprede, da recimo svi gaje samo neku kulturu, ren na primer, i da profitiraju od toga, ali oni neće da se menjaju i gaje sve po malo i nemaju ništa od otga. Narod ovde mora iz korena da se menja. Ovde ništa ne funkcioniše".

Na pitanje da li pomaže našim ljudima koji dođu u Švedsku da rade, da se snađu, odgovara da je ranije pomagao ali sada više ne, teško je ako se ne zna jezik i nemaju

visoke kvalifikacije. "Sedamdesetih i osamdesetih si mogao samo da dođeš u Švedsku i odmah da nađeš posao, zemlja se izgrađivala i bila je potrebna radna snaga". Već sa informacionom tehnologijom krajem 80-ih prestala je potreba za običnim radnicima.

Zaključuje da ga je život na Zapadu promenio u toj meri da se i ovde oseća strancem: "*tamo sam gastarbajter, ovde sam stranac*", dok njegova kćerka kaže: "*tamo kada odem sam Srпкиnja, ovde kada dođem – došla Šveđanka*". Nema nameru da se vrati za stalno, ni kada se penzionise, kao ni njegova deca – "šta će ovde kada im je tamo bolje?", i dodaje "*ništa mi odavde ne nedostaje*."

Gastarbajteri povratnici – priče "znoja, suza i kajanja"

Razlozi koji smanjuju verovatnoću povratka gastarbajtera različite su prirode. Nakon iskustva koja su stekli u bogatim, uređenim i disciplinovanim zapadnoevropskim zemljama, naši gastarbajteri primećuju čitav niz nedostataka u Srbiji koji im smetaju i odvraćaju ih od namere da se vrate. Na osnovu njihovih kazivanja, ali i na osnovu naše opservacije, čini nam se da se ti razlozi odnose mahom na primedbe o nerazvijenosti opštine, nedostatka strategije i volje za ulaganje u razvoj infrastrukture od strane lokalne samouprave, nedostatka društvenog podsticaja za gastarbajtere-povratnike, zbog neadekvatne poreske politike koja povećava rizik od eventualnog ulaganja, i sl. U godinama kada su neki od njih želeli da se vrate, ili su to i učinili, a bivša Jugoslavija im obećavala radna mesta u domovini, ispostavilo se da je to bila obostrana zabluda – radnih mesta za njih u SFRJ naprosto nije bilo dovoljno.⁷ S druge strane, i to se mora otvoreno reći, njihove manje ili više opravdane zamerke na opštu društvenu i ekonomsku klimu u Srbiji prikrivaju drugu vrstu razloga koji ih zadržavaju u trajnom statusu gastarbajtera: to je nepreduzumljivost i nespremnost mnogih od njih na poslovni poduhvat i rizik u domovini pored redovne plate i sigurnijeg radnog mesta u inostranstvu, nedostatak potrebne kvalifikacije, nedostatak ambicija, ideja ("šta bismo ovde radili?" pitaju se mnogi), volje pa i snage da se počinje iz početka, problem ponovne asimilacije i otuđenost od domaće sredine, i tako dalje. Pri svemu tome, odnos sa decom –

⁷ Suočena sa zatvaranjem zapadnoevropskih preduzeća za strane radnike, vlast u bivšoj SFRJ je maja 1976. godine usvojila obiman program mera koji je trebalo da omogući povratak i olakša reintegraciju gastarbajtera. Programom u razdoblju 1976-1980 predviđeno je otvaranje 1,5 miliona radnih mesta, što je bilo nedovoljno za obezbeđivanje sigurnog i lakog zaposlenja povratnika. Vlasti su računale sa razvojem male privrede i okretanjem migranata poljoprivredi, uz niz carinskih olakšica i priznavanje radnog staža stečenog u inostranstvu. Ipak, zvanični podaci govore da je odnos između broja povratnika koji su tražili zaposlenje i onih koji su ga dobili bio 4:1 (Do-
brivojević 2007, 98, 99).

da li žive s njima u inostranstvu ili su ostala u Srbiji – za većinu gastarbajtera predstavljao je i dalje predstavlja jedan od najvažnijih momenata u donošenju odluke da li ostati u tuđini ili se vratiti u zemlju.

Činjenica je da postoje uspešne povratničke priče, pozitivna iskustva preduzimljivih ljudi koji su uštedene pare uložili u rad i proizvodnju u Srbiji.⁸ Ipak, njih je srazmerno malo, a jedan od takvih povratnika-preduzetnika iz istočne Srbije je prokomentarisao tu situaciju rečima: "Da su svi u Smoljincu umesto u kućerine i spektakularne svadbe ulagali novac u proizvodnju, danas bismo bili kao Kina".

Građa prikupljena u selima knjaževačke opštine Vasilj i Minićevo govori o gastarbajterima-povratnicima koji su se u zemlju vratili pre više godina. Ono što im je zajedničko jeste da su oni zaista bili radnici na *privremenom radu* u inostranstvu i da su svoju teškim radom zarađenu uštedevinu uložili u mašine potrebne za obradu zemlje. Kuće gastarbajtera-povratnika u okolini Knjaževca izgledaju prilično skromno, što se donekle suprotstavlja Markovićevom mišljenju da su "neproduktivna ulaganja u kuće bila generalna karakteristika gastarbajtera" (Marković 2005, 154). Delom zbog godina teškog rada u inostranstvu, delom zbog uslova života na selu, a sigurno i zbog starosti, ovi ljudi izgledaju veoma umorno i oronulo. Ponašaju se skromno, i da sami nisu rekli, teško da bi iko pomislio da su oni "ti gastarbajteri" iz istočne Srbije. Jedino što donekle ukazuje na to da su bili gastarbajteri jesu njihove radne navike, potreba da "stalno nešto rade", da poštuju dogovorene rokove. Razlozi za njihov povratak u Srbiju bili su uglavnom *emotivne prirode* – nostalgija za zavičajem, nedostajala im je porodica ili im se u porodici neko razboleo.

Paradoks gastarbajterskog života karakteriše i ove povratničke priče zbog prisustva određenog kajanja što su se vratili da žive u Srbiju. Svi bi oni da mogu, i pored teškog i napornog rada koji uvek ističu i nostalgije koja ih je povremeno mučila, "sutra otišli tamo" i tako bi uradili "kada bi mogli da započnu i prožive sve iz početka". U ovim kazivanjima se taj motiv rastrzanosti između *ovde* i *tamo* provlači kao glavna nit. Možda u tom svetlu postaje jasnija i izjava jedne naše sagovornice: "*Ja sam žalosna priča. Svi mi*" (M.Š. selo Duboka, radi u Švedskoj).

Ja bih tek sad opet otiš'o

U selu Vasilj razgovarale smo sa Lj. J. (73) koji je radio u Nemačkoj u rudniku. Lj. se u ranim tridesetim godinama iz ekonomskih razloga odlučio da ode u Nemačku na

⁸ Pogledati na pimer tekst u *Vestima on-line* autora S. Brankovića "Selo preduzetnika i zamkova" objavljen 5.05.2010, o gastarbajterima povratnicima i preduzetnicima u selu Smoljincu u istočnoj Srbiji. Dostupno na: <http://www.vesti-online.com/autor/155/S-Brankovic--Vesti>

privremeni rad 1972. godine. Pre odlaska u inostranstvo bavio se poljoprivredom i radio je u rudniku. Žena i desetogodišnja kćerka su ostale u Srbiji. Put je organizovala knjaževačka firma (RGP Inpos a.d. Knjaževac), "firma je obezbedila sve, otišli smo tamo grupno, pun autobus od Knjaževca do Niš nas odvez'o i stavili nas na međunarodni voz". U Nemačkoj su stanovali u samačkim zgradama sa ostalim radnicima iz rudnika. U početku mu je bilo teško da se prilagodi "nekako je jako nezgodno kad otiđeš pa ništa ne poznaješ, ništa ne znaš" i to zbog toga što nije znao nemački jezik jer mu je njegovo poznavanje bila "velika gramatika". Nikada nije naučio da piše na nemačkom. Radnici iz Jugoslavije su se "držali zajedno" i Lj. sebe smatra i posle prestanka postojanja SFRJ Jugoslovenom. "Družio sam se ja mahom sa Jugosloveni, bili smo u 5-6 zgrada sve mi Jugosloveni, nismo se razdvajali, mi smo išli ovako jedni sa drugima".

Prema sopstvenim rečima, Lj. je u inostranstvu živio veoma štedljivo i skromno. "Najviše sam voleo da čuvam pare da donesem kući, čim bi primio platu tamo ja odma' 600 marke šaljem njima kući, ostavim meni 400 marke za hranu, a ono resto šaljem u banku u Knjaževac". Rad u rudniku je, priča Lj. bio težak, ali zbog mehanizacije lakši no u Srbiji gde je sve "na ruke, na snagu, na oruk". Posle 5 godina provedenih u rudniku u Nemačkoj poželeo je da se vrati u Srbiju "pa me to povuče, zaradio novac, jedno drugo, neću više da radim, reko' idem ti ja u Jugoslaviju međ' svoje ljude. Ma nisam hteo nikako da ostanem, volim svoju zemlju, svoji ljudi, 'oču d' idem kod svojih". Kada se vratio u Srbiju ubrzo potom je zažalio zbog svoje odluke da ode iz Nemačke. Radio je 7 meseci u rudniku u Boru, dok nije čuo da se ponovo grupa ljudi šalje za Nemačku: "ma šta ja da se majem za ove nikakve pare ovde, idem ja ponovo tamo da radim, i bio sam opet još 5 godina, i opet sam se vratio u Srbiju, pa sam vodio ovu moju suprugu s mene tamo u Nemačku". Tako je bilo do penzije.

Na Nemačku se, kaže, u međuvremenu navikao i veoma mu se dopadala udobnost i čistoća u inostranstvu, kao i "dobrota i karakternost ljudi". Prema Lj. "kod Švabe je mnogo čišće i bolje, ima da ližeš po patos sa jezik ako 'očeš onu njihovu čistoću. *Lele čistoće, lele parkovi, lele lepota. Ne možemo mi da postignemo Evropu*, što oni imaju mi još sto godina nećemo da izgrađujemo".

Od ušteđevine u Nemačkoj renovirao je i opremio kuću (vrlo prosečnu), kupio je traktor i prikolicu, poljoprivredne mašine (plugove, drljaču i tanjiraču). Za vreme njegovog boravka u Nemačkoj ćerka i žena su bile u Srbiji. Žena je dolazila kod njega zimi i ostajala po 2-3 meseca. Kada se vratio u Srbiju, Lj. priča da je počeo da praktikuje sve ono što je naučio u Nemačkoj ali da mu to na duži vremenski period nije pošlo za rukom: "ne mož ja da primenim ono sve što oni rade jer drukčiji su ljudi kod nas u Jugoslaviji. Uvek ja volim nešto da poradim, eto u tu poljoprivredu, da ne sedim načisto džabe."

Lj. kaže da bi se opet vratio za Nemačku (sa 73 godine!) "ja bi' tek sad otiš'o, otiš'o ponovo kad bih mog'o u Nemačku, ćerka i unuk nek preuzmu njima ako treba poljoprivreda, nek' rade kako znaju". Lj. je emigrant povratnik koji se, izgleda, nikada nije "u glavi načisto vratio".

Iz ovih stopa bi' se vratio tamo

U selu Minićevo razgovarale smo sa S.M. (52) koji je proveo 13 godina na privremenom radu u Francuskoj. Sa 18 godina napustio je školu (zanat za automehaničara) i

potom ilegalno otišao u inostranstvo 1970. godine. Da ode u Francusku i da se tamo snađe pomogao mu je jedan čovek iz Minićeva. Materijalna situacija nije posebno uticala na njegovu odluku da se iseli, iako je prema sopstvenom priznanju "u to vreme bio bolji život ovde kod nas nego tamo". Kaže da je jednostavno želeo da ode zbog svoje "avanturističke prirode" jer "svaki mlad čovek voli da ode i vidi nešto novo". Nije znao francuski jezik, ali kada ga je naučio kaže da se tamo "potpuno utopio".

S.M. je za vreme boravka u Francuskoj promenio nekoliko poslova i nekoliko stanova. Prvi posao koji je našao bio je u malom turističkom mestu Karol, skijaškom centru koji se nalazi blizu grada Kluz. Radio je u hotelu kao čistač, a potom je pomagao kuvarima i gurao kolica. Nakon godinu dana preselio se u Kluz gde je radio u jednoj fabrici 8 meseci "naš'o sam poso preko svojih Jugoslovena, mi smo se svi pomagali tamo u to vreme". Priča kako se družio najviše sa Jugoslovenima koje je uglavnom upoznao u kafani: "upoznaš jednog i odma' znaš njih deset". "Okupljali smo se u bistroima i posle u tom klubu jugoslovena koji se zvao "Jugo braća". Pravili smo igranke, igrali smo fudbal, imali smo i svoj fudbalski klub, organizovali smo takmičenja." Posle određenog vremena počeo je da radi u jednoj firmi koja se bavila metalnim konstrukcijama, a preko vikenda radio je na crno u Ženevi jer je bila "dobra para". Potom je radio u fabrici koja je proizvodila plastične delove za skije i časovnike. Često menjanje poslova objašnjava time da je uvek tražio posao koji je bolje plaćen. Sledeći posao bio mu je bio u fabrici koja se bavila tehničkom obradom, zatim se zaposlio u firmi za prevoz putnika kao podmazivač autobusa, da bi na kraju postao vozač autobusa (turističke ture uglavnom) i na tom radnom mestu ostao je do povratka u Srbiju.

S.M. kaže da su naši ljudi bili veoma cenjeni jer se "u to vreme na Zapadu cenio rad, kakav ste radnik tako vas cene." Za Francuze smatra da su bili veoma gostoljubivi i miroljubivi, ali da su naši ljudi bili bolji radnici od njih – "Naši ljudi su bili sposobniji od njih. Naši ljudi, oni su znali mnogo štošta da rade, dok Francuz, on završi taj pekarski zanat, zna da pravi 'leba i ništa drugo ne zna da radi, on ne zna osigurač da promeni. Kod nas je bila velika prednost što smo mi bili svaštari a i bili smo dobri radnici. U to vreme velika poverenja su imali Jugosloveni tamo".

Suprugu koja je bila poreklom iz Bosne i Hercegovine je upoznao u Francuskoj 1972. godine. Čerka im se rodila 1973. godine i sa pet meseci dete su odveli u Srbiju kod bake na čuvanje. "Mi natovarimo, stavimo u ceger bebu i dođemo ovde. Tu nam je bilo teško da se rastanemo od deteta i kasnije nam je bilo teško. Dolazili smo za odmore. Kasnije kada je ćerka napunila 5 godina, doš'o ja da je vodim tamo. Njoj je bilo lepo u Francuskoj, ja sam je vodio svud, ali je dete počelo da tuguje i dete se razbole. Doktor nam je rekao da vodimo dete kući, da vratimo dete babi, da tu pomoći nema. Eto, dete tuguje za babom, naviklo je na babu, što je bila naša najveća greška. I mi vratimo malu kod bake".

Iako je imao prilike da sebi i kćerci uzme francusko državljanstvo, S.M. to nije uradio. "Nikad nisam razmišljao da uzmem državljanstvo. Stalno sam bio privržen mom kraju. Nikad nismo hteli državljanstvo. T. kad smo upisivali, pitali su nas da li želimo da dete prijavimo kao državljanina Francuske, ja nisam hteo, šta ja znam, taj neki ponos, taj naš srpski, koji nas košta, eto šta bi T. sad falilio da ima dvojno državljanstvo."

U Srbiju su se vratili 1982. godine jer se baka razbolela. "Meni je nešto u glavi govorilo da imam obavezu prema njima, moralnu, nisam mog'o da ih ostavim da oni bu-

du sami". Supruga S.M. isprva nije želela da se vrati u Srbiju "žena nije htela da se vrati otud, ona je uvek govorila 'pogrešićemo', al' ja nisam mog'o zbog babe i dede."

Po povratku u Srbiju kupio je kamion i bavio se privatnom delatnošću – radio je kao prevoznik, a žena se zaposlila kao čistačica. Pošto je, kako sam kaže, bio nemirnog duha, ponovo je promenio posao i mesto stanovanja i zaposlio se u Beogradu u agenciji Putnik kao vozač autobusa. Tamo je radio do 1992., kada se u Minićevo zaposlio kao vozač kola Hitne pomoći. Na tom mestu je zaposlen do danas. S.M. je posle povratka u Srbiju počeo da se bavi i politikom – predsednik je Mesne zajednice Minićevo i predsednik Sindikata zdravstvenog centra.

Pokušava da znanje i navike stečene u Francuskoj primeni u Srbiji. "Francuska je kulturna zemlja koja ima zakone, da se zna red. Njihov zakon. Pravna država. I za tim želim i za tim bi' otišao opet u Francusku. Jer ste poštovani kao čovek, oni ti se uvek nasmeju". Francuska je jedina zemlja u koju bi S.M. danas otišao da radi jer "*Francuzi imaju mentalitet sličan nama, vole da žive, da se provode, oni rade za provod*". O svom iskustvu življenja u tuđini kaže sledeće "*Ja nosim vrlo lepe utiske za taj period što sam proveo tamo, i ponovo bi' se vratio da živim tamo. Iz ovih stopa bi' se vratio da živim tamo*". Kad bi' se ponovo rodio, otiš'o bi' ali bi drugačije radio. Ne bih trošio novac kao što sam trošio, ja sam voleo da živim. Radim da bi' živeo, a ne živim da bi' radio, to sam rek'o kada budem umro da mi napišu na spomeniku. Ja sam možda malo otuda doneo, ali sam sačuvao zdravlje, sačuvao sam svoj duh."

Ja sam bio prinuđen da se vratim

N. J. iz sela Minićevo radio je u Nemačkoj 20 godina. U Nemačku je otišao ilegalno, bez papira, 1972. godine "Ovde sam se prijavio na biro pa nekako nije uspelo. Nisu mi dozvolili, malo nešto mora da nisam bio po njihovu želju. I ja sam otiš'o, onako kartu i za Nemačku."

Prvo je radio u polirnici, a potom su ga primili u livnicu gde je ostao 20 godina. Njegova supruga otišla je preko biroa i u Nemačkoj je radila kao čistačica, a sin je ostao u Srbiji da živi sa babom i dedom. Pored posla u livnici nastavio je da radi na crno preko vikenda. Kaže da je u Nemačkoj toliko radio da nije imao vremena da se druži s ostalim radnicima, mada je ponekad odlazio u kafanu gde su se okupljali ljudi iz bivše SFRJ. "Ogroman je pos'o po tim zapadnim zemljama. *Ništa mi nije smetalo sa njihove strane, samo me nagonila ta smetnja što sam mora' da radim mnogo*". U Srbiju su on i supruga dolazili za vreme godišnjih odmora da "poradi poljoprivredne poslove", i o praznicima "jedan put da pokosim tu, seno da priprelim. Majka mi čuvala kravu. Pa, nabere drva, pa onda dođem za neki praznik".

N. smatra da je život u Nemačkoj drugačiji nego u Srbiji "*oni tamo ne razgovaraju k'o mi ovde, sednemo ovako pa se razgovaramo, ja to nisam video*". Nije uzeo nemačko državljanstvo iako je imao mogućnosti. Kaže da mu ne treba. "Koj će mi, ne mogu da živim ni na jedno mesto 'oću na dva! Pa, niko me ne juri. Radeo sam i takav boravak imam". Naglašava da ga je život u Nemačkoj naučio redu i poštovanju. "Da ne izlažem, da budem tačan na vreme. Znači, ako kažeš nekome u toliko sati treba da budeš tamo ili da dođeš da ga čekaš ili da budeš u toliko sati. A ne da čekaš ceo dan."

Znači ako ideš negde zna se red kad si doš'o. Kod nas ne. Ovaj poznaje onog, ovaj poznaje ovoga, ovde mi to malo nezgodno to me nervira."

U Srbiju se vratio 1992 godine jer mu je majka bila bolesna. U fabrici nisu hteli da mu daju otkaz. "Napustio sam. Trebalo da mi dadu neku otpremninu. Morao sam da se vrnem. Majka mi je bila bolesna, nema koj da je čuva. Ja sam napustio, a oni mi nisu davali otkaz. Ja sam to tražio i oni mi ne daju. Mor'o sam da idem u biro tamo i oni mi lepo rekli da ne napuštam, da ostanem da radim do kraja radi penziju. Ja reko' ne mogu to da uradim, ja moram da idem, ako mi date da sada idem to je uredu, ako mi ne date ja ću dati otkaz... Vama sam učinio kad god treba da radim, a sad vi meni ako učinite, ako ne ja sam reko' prinuđen da idem."

Kaže da se donekle pokajao što se vratio u Srbiju jer mora da se "muči i pati", ali da se nikada nije pokajao što je otišao u Nemačku "*to što sam napustio ovde, to se ne kajem ništa*". O porodici je nerado pričao (njegova žena i sin su preminuli). N. danas živi sam, bavi se poljoprivredom.

Završno razmatranje

Na osnovu terenskog rada u mestima Kučevo i Knjaževac sa okolinom, sprovedenih tokom leta 2011. godine, istraživale smo životne priče gastarbajtera sa ciljem da uvidimo i proverimo koliko njihovo iskustvo kao radnih migranata utiče na njihovo samoodređenje. Pored individualnih razlika koje karakterišu senzibilitete i pojedinačne sudbine ljudi koji su odlazili na rad u inostranstvo, postoje i neke tipske sličnosti. Razlog odlaska je bio da se zaradi novac koji bi upotrebili za ulaganje u kuću i poljoprivredno dobro, u kupovinu automobila, televizora ili poljoprivredne mašine, a ne u sam život u inostranstvu. Neki su se vratili u domovinu, ali većina njih nije se vratila kako su prvobitno planirali već su ostajali ili do odlaska u penziju ili su se trajno nastanjivali u zemlji imigracije. Na takav način, gastarbajteri nisu prestajali da budu gosti u inostranstvu, samo su postali "gosti" i u svojoj domovini od koje su se otuđili po stečenim navikama i materijalnim dobrima koje su stekli i kojima su raspolagali. Čak i oni koji su se vratili ostali su, u izvesnom smislu, drugačiji od sunarodnika koji nigde nisu odlazili. "Stigma" gastarbajterskog života, i u pozitivnom i u negativnom smislu, kao da se nikada ne može izgubiti.

Čini nam se da, stoga, postoje dva vida identifikacije koju sami naši informanti uzimaju u obzir: identifikacija "spolja" i "interna" identifikacija. Naši sagovornici, iako su usvojili navike zemlje imigracije, doživljavaju sebe uglavnom kao "strance" u oba društva. S tim u vezi, iako postoje razlike između pojedinačnih slučajeva, između ljudi iz različitih emigracionih talasa i različitih zemalja imigracije, svesnost sopstvenog liminalnog statusa i "nepripadanja" u potpunosti nijednom društvu karakteriše sve naše ispitanike. U skladu sa tim, može se zaključiti da od uspešnosti akulturacije u zemlji imigracije zavisi i mogućnost umešnosti da se gastarbajteri snađu kao "drugi" i u zemlji

matice, odnosno Srbiji. Pa ipak, uprkos tome što su se mnogi teško prilagođavali novoj sredini u inostranstvu i istovremeno patili za Srbijom, uočljiv je paradoks gastarbajterskog života: on im je doneo mnoge blagodeti, kako materijalne tako i kulturne, za koje se ne bi menjali i zbog kojih bi se mnogi od njih ponovo odlučili na život koji su vodili ili još uvek imaju u inostranstvu.

Literatura

- Антонијевић, Драгана. 2000. "'Сватовац' и гламурозна венчања—свадебни феномени у североисточној Србији". У *Животни циклус. Реферати бугарско-српског научног скупа 12-16. јуни 2000*. Софија: Етнографски институт с музеј при БАН. Београд: Етнографски институт САНУ, 251-264.
- Антонијевић, Драгана. 2009. Оквир прouчаванја личних и породичних прича о материјалном губитку и поразу. *Etnoantropološki problemi*, n. s. 4 (1): 13-35.
- Austrija*, Специјални додатак *Politike* povodom Nacionalnog дана Austrije, 26. 10. 2011.
- Bošković-Stulli, Maja. 1985. Pirčanja o životu. Iz problematike suvremenih usmenoknjiževnih vrsta. *Književna kritika* 5: 137-164.
- Branković, S. "Selo preduzetnika i zamkova", *Vesti on-line*, 5. 05. 2010. Dostupno na: <http://www.vesti-online.com/autor/155/S-Brankovic--Vesti>
- Bratić, Dobrila i Malešević, Miroslava. 1982. Kuća kao statusni simbol. *Etnološke sveske* IV: 301-309.
- Bretell, Caroline. 2000. "Theorizing Migration in Anthropology. The Social Construction of Networks, Identities, Communities, and Globalscapes". In *Migration Theory*, eds. C.B. Bretell and J. F. Hollifield. 97-136. New York: Routledge.
- Brettell, Caroline. 2003. *Anthropology and migration: essays on transnationalism, ethnicity, and identity*. New York: Rowman Altamira.
- Brunnbauer, Ulf. 2009. "Labour Emigration from the Yugoslav Region from the late 19th Century until the End of Socialism: Continuities and Changes". In *Transnational Societies, Transterritorial Politics. Migration in the (Post)Yugoslav Region, 19th-21st Century*, ed. Ulf Brunnbauer, 17-49. München: R. Oldenbourg Verlag.
- Clements, William M. 1980. Personal Narrative, the Interview Context, and the Question of Tradition. *Western Folklore*, vol. 39, no. 2: 106-112.
- Čačić, Jadranka. 1988. Francuzi, Jugoslaveni ili nešto treće? *Migracijske teme* 4 (3): 249-264.
- Čizmić, Ivan. 1986. "Emigration from Yugoslavia prior to World War II". In *Migration across Time and Nations: Population Mobility in Historical Contexts*, eds. Ira A. Glazier and Luigi De Rosa, 255-267. New York: Holmes & Meier.
- Daniel, Ondřej. 2007. "Gastarbajteri: Rethinking Yugoslav Economic Migrations towards the European North-West through Transnationalism and Popular Culture" In *Imagining Frontiers, Contesting Identities*, eds. Steven G. Ellis and Lud'a Klusáková, 277-302. Pisa: Pisa University Press.
- Dobrivojević, Ivana. 2007. U potrazi za blagostanjem. Odlazak jugoslovenskih državljana na rad u zemlje zapadne Evrope 1960-1977. *Istorija 20 veka* 2: 89-100.

- Heršak, Emil. 1985. Poslijeratna migracijska perspektiva Evrope. *Migracijske teme* 1 (1): 5-20.
- Ivanović, Vladimir. 2009. Zaključivanje sporazuma o angažovanju jugoslovenske radne snage sa SR Nemačkom. *Hereticus. Časopis za preispitivanje prošlosti* VII (4): 25-40.
- Jambrešić-Kirin, Renata. 1995. Svjedočenje i povijesno pamćenje: o pripovjednom posredovanju osobnog iskustva. *Narodna umjetnost* 32 (2): 165-187.
- Jonjić, Pavao. 1988. Identifikacija "Gastarbeitera". *Migracijske teme* 4 (3): 285-291.
- Крстић, Марија. 2011. Дијаспора и радници на привременом раду у иностранству: основни појмови. *Етноантрополошки проблеми, н. с.* 6 (2): 295-318.
- Labov, William, and Joshua Waletzky. 1967. Narrative Analysis: Oral Versions of Personal Experience. Dostupno na: <http://www.clarku.edu/~mbamberg/LabovWaletzky.htm>
- Mandić, Sandra. 2007. *Stranac tamo, stranac ovdje*. Dostupno na: http://www.b92.net/video/video.php?nav_category=928&nav_id=346209 [20 Maj 2011]
- Marković, Predrag. 2005. Gastarbeiters as the Factor of Modernization in Serbia. *Istorija 20. veka* 2: 145-163.
- Marković, Predrag. 2009. Izgubljeni u transmigraciji? Srpski gastarbajteri između svetova. *Hereticus. Časopis za preispitivanje prošlosti* VII (4): 7-24.
- Nikolić, Goran. 2009. Efekti iseljeničkih doznaka na ekonomski razvoj Srbije. *Hereticus. Časopis za preispitivanje prošlosti* VII (4): 69-84.
- Pušić, Petar. 1985. Situacija stranih radnika u SR Nemačkoj uz poseban osvrt na položaj i problematiku jugoslovenskih građana. *Migracijske teme* 1 (1): 37-52.
- Robinson, John. 1981. Personal Narratives Reconsidered. *Journal of American Folklore* 94, (371): 58-85.
- Romelić, Živka i Stojanović, Marko. 1989. Neki elementi kulture gastarbajtera Đerdapskih naselja. *Etnološke svestke* X: 197-202.
- Селинић, Слободан. 2008. "Економска емиграција из Југославије шездесетих година XX века". У *1968 — четрдесет година после*, ур. Радмила Радић, 549-573. Београд: Институт за новију историју Србије.
- Stahl, Sandra. 1977. The Personal Narrative as Folklore. *Journal of Folklore Institute* 14 (1/2): 9-30.
- Stark, Laura. 2005. Invisible Narratives in the Construction of Past and Present. *Ethnologia Fennica* 32: 44-47.
- Titon, Jeff Tod. 1980. The Life Story. *Journal of American Folklore* 93 (369): 276-292.
- Vuković, Drenka. 2005. Migrations of the labour force from Serbia. *South-East Europe Review* 4: 139-150.
- Vuksanović, Gordana. 1996. Stanovništvo Srbije na radu u inostranstvu tokom XX veka. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* XXIV: 295-307.

Dragana Antonijević

Department of Ethnology and Anthropology
Faculty of Philosophy, Belgrade

Ana Banić Grubišić

Institute of Ethnology and Anthropology
Faculty of Philosophy, Belgrade

Marija Krstić

Institute of Ethnology and Anthropology
Faculty of Philosophy, Belgrade

Guest Workers – From Their Own Perspective.
Narratives About Life and the Socio-Economic
Position of Migrant Workers

Based on fieldwork conducted in Eastern Serbia (Knjaževac and Kučevo with surrounding regions), this paper analyzes the life stories of migrant workers as material crucial for anthropological and folkloristic research into experiences, values and attitudes of the members of a certain culture. The term "guest worker" (ser. *gastarbajter*, i.e. ger. *gastarbeit*) was used to designate temporary migrants who served as labor at the time of the reconstruction of Western Europe after World War II. A large number of migrant workers decided to stay in the host countries, and work migrations are still a common occurrence today. Based on the life stories of guest workers, in this paper we will attempt to map out the specific characteristics of different waves of migration. While all the waves of migration had a common cause – the desire for a better life and material stability – there were certain additional motives which depended on the political and socio-economic conditions in the home country. Furthermore, we are interested in the process of acculturation in different host countries, focusing on the differences in social policy regarding immigrants, the geographic distance from Serbia and the number of compatriots in the host country. Finally, we will address the narratives of guest workers who have returned, focusing on the reasons they decided to come back to their home country and the ways in which they settled down after their return.

Key words: guest workers, Eastern Serbia, life stories, waves of migration, process of acculturation, returned migrants, socio-economic position, fieldwork

Gastarbeiters – de leur côté.
Récits de vie et condition socio-économique
des gastarbeiters

A partir des recherches menées sur le terrain dans la Serbie de l'Est (Knjaževac et Kučevo avec les environs), dans cet article sont analysés les récits de vie des *gastarbeiters* comme matériau important pour la recherche anthropologique et folkloriste sur l'expérience, les valeurs et les positions des représentants d'une certaine culture. La notion de "gastarbeiter" désignait les migrants temporaires embauchés comme main d'œuvre auxiliaire lors de la reconstruction de l'Europe occidentale après la Deuxième Guerre mondiale. Non seulement un grand nombre de migrants de travail se décidaient à rester dans le pays d'immigration, mais les migrations de travail se poursuivent jusqu'à nos jours. Dans cet article, à partir des récits de vie des *gastarbeiters* nous cherchons à distinguer et à mettre en relief les caractéristiques de différentes vagues de migration motivées par une décision commune – le désir d'une vie meilleure et de bien-être matériel, mais aussi les motifs supplémentaires spécifiques d'émigrer en fonction des circonstances politiques et socio-économiques dans le pays d'origine. Nous nous intéressons ensuite au processus d'acculturation dans différents pays d'accueil, rendant compte des différences découlant de la politique sociale du pays d'immigration envers les immigrants, de sa distance par rapport à la Serbie et du nombre de compatriotes dans son environnement. Enfin, nous analysons les récits des travailleurs retournés dans leur pays d'origine, les raisons de leur décision de revenir et la manière dont ils se sont adaptés au retour.

Mots clés: *gastarbeiters*, Serbie de l'Est, récits de vie, vagues de migration, processus d'acculturation, travailleurs de retour, position socio-économique, travail de terrain

Primljeno: : 09.11.2011.

Prihvaćeno: 14.11.2011.